

Katarzyna Motyl

**O PEWNYM TYPIE INTERTEKSTUALNOŚCI
W LISTACH APOSTOLSKICH
(NA MATERIALE PRZEKŁADÓW LISTÓW ŚW. PAWŁA)¹**

Listy apostołskie mają charakter tekstu złożonego, gdyż na ich treść, oprócz bezpośrednich słów nadawcy, składają się przytoczenia z ksiąg Starego Testamentu. W *Listach* odnajdziemy zatem zjawisko wchłonięcia i przekształcenia jednego tekstu w drugim. Badania, dotyczące wykorzystania cytatów biblijnych w korespondencji św. Pawła, rozwijają się w kilku kierunkach. Naukowcy-bibliści podejmują próby wskazania podobieństw i różnic egzegezy apostołskiej z egzegezą żydowską, podają charakterystykę sposobów odczytywania świętych ksiąg przez św. Pawła oraz posługiwania się przez Autora metodami rabinistycznymi, np. przy objaśnianiu różnych tematów: wiary, miłości, usprawiedliwienia.

Możemy zatem omawiane teksty usytuować w obrębie zjawisk związanych z szeroko rozumianą intertekstualnością, jako że pogłębione rozumienie tekstu nie może się obejść bez ujęć intertekstualnych.

Tekst jako całość literacka jest tworem niesamodzielnym znaczeniowo: aby go zrozumieć, należy go osadzić w kontekście kulturowym, sytuacyjnym, literackim². Takim kontekstem dla dzieła literackiego jest, jak pisze I. Culler,

¹ Tekstem podstawowym, z którego pochodzą przykłady jest tzw. Biblia Tysiąclecia: *Pismo Święte Nowego Testamentu w przekładzie z języka greckiego*. Opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, Poznań-Warszawa 1982 (dalej: BT). Dla celów porównawczych wykorzystuję: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, ze wstępem i komentarzami. Nowy Testament*, Poznań 1994 (dalej: BP); *Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1594 r.*, oprac. ks. J. Frankowski, Warszawa 1999 (dalej: BW); *Nowy Testament. Nowy przekład z języka greckiego na współczesny język polski*, Warszawa 1991 (dalej: P.dyn.); R. Popowski, G. Wojciechowski, *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, Warszawa 1994 (dalej: NT gr.-pol.).

² Por. J. Kowalewska-Dąbrowska, *Wielotekst quasi-cyklu (na przykładzie pięciu wierszy Jana Twardowskiego)*. *Szkic interpretacyjny*, [w:] *Tekst. Analizy i interpretacje*, red. J. Bartmiński, B. Boniecka, Lublin 1998, s. 61.

przestrzeń intertekstualna: „pojęcie intertekstualności wskazuje na to, że czytać to tyle, co sytuować dzieło w przestrzeni wypowiedzeniowej, odnosić je do innych tekstów oraz kodów w przestrzeni”³.

J. Kristieva pisała, że „Tekstową interakcję, która wytwarza się wewnątrz jednego tekstu, nazywamy intertekstualnością. Dla podmiotu poznającego intertekstualność jest pojęciem, które wskazuje, w jaki sposób tekst odczytuje historię i umieszcza się w niej”⁴.

Intertekstualność definiuje się jako pewnego rodzaju związki łączące dany tekst z innymi. Jednak obszar zainteresowań, w którym realizuje się to zjawisko dotyczy nie badania źródeł, jakie zostały wprowadzone do innego tekstu, lecz opiera się na określeniu funkcji, jaką wprowadzone teksty spełniają w tekście. Twierdzi się, że literackość dzieła jest nieodłączna od jego tekstualności, a podstawą dla tej jest intertekstualność⁵. M. Głowiński pisze: „Sfera intertekstualności zarysowuje się inaczej: w jej obręb wchodzi wyłącznie te relacje z innymi utworami, które stały się elementem strukturalnym, lub – jeśli kto woli – znaczeniowym (czy semantycznym), relacje zamierzone i w taki czy inny sposób widoczne, można by powiedzieć: przeznaczone dla czytelnika”⁶, które mogą mieć charakter jawny bądź ukryty, na zasadzie gry prowadzonej z czytelnikiem.

„Z pewnego punktu widzenia jednak sfera intertekstualności może być szersza, gdyż w jej obrębie znajdują się różnego rodzaju odwołania do ustabilizowanych i skonwencjonalizowanych stylów, zarówno literackich, jak i społecznych, pod warunkiem wszakże, że ich odrębność, a w jakiś sposób – proveniencja, jest wyraźnie na tle utworu zaznaczona”⁷.

Sens badań intertekstualnych polega na odnoszeniu dzieła do zbioru innych tekstów i wyznaczeniu funkcji, jaką tekst A ma pełnić w tekście B. Następuje zatem „semantyczna aktywizacja dwóch tekstów”⁸ i występuje między nimi żywioł dialogiczności⁹. Jednocześnie zauważa się, że odwołanie intertekstualne powinno być procesem świadomym i celowym, skierowanym do czytelnika zdającego sobie sprawę z przyczyn, dla których autor wykorzystuje w swoim utworze „cudze słowa”.

W literaturze przedmiotu badacze rozmaicie określają tekst wprowadzany i badany; w różnych źródłach są to: intertekst i tekst (Riffaterre), tekst

³ J. Culler, *Presupozycje i intertekstualność*, „Pamiętnik Literacki” LXXI, 1980, z. 3, s. 300.

⁴ J. Kristieva, *Słowo, dialog i powieść*, przeł. W. Grajewski, [w:] M. Bachtin, *Dialog – język – kultura*, red. E. Czaplewicz, E. Kasperski, Warszawa 1983, s. 396.

⁵ Por. M. Riffaterre, *Semiotyka intertekstualna: interpretant*, „Pamiętnik Literacki” LXXIX, 1988, z. 1, s. 297–314.

⁶ M. Głowiński, *O intertekstualności*, [w:] *Poetyka i okolice*, Warszawa 1992, s. 91.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, s. 98.

⁹ Do dialogiczności tekstów odwołuje się także w swoich pracach Bachtin.

odniesieniowy i fenotekst (Lachmann), hipotekst i tekst (Genette), pretekst i tekst (Schmid).

Dla swoich rozważań przyjmuję nazewnictwo zaproponowane przez H. Markiewicza, który tekst wprowadzany nazywa prototekstem lub protoarchetekstem, a tekst, do którego wprowadza się przytoczenia – tekstem¹⁰.

Intertekstualność może się realizować w różnorodny sposób w obrębie tekstu. Tekst może wymieniać swój prototekst wprost, kiedy wprowadza się cytaty lub inne jego składniki. Istnieją jednak bardziej skomplikowane sposoby obecności prototekstu w tekście; uwzględnienie prototekstu może zmodyfikować lub wzbogacić odbiór semantyczny tekstu bądź poprzez nawiązanie do prototekstu – zdystansować się wobec niego¹¹.

Spróbujmy umieścić listy apostołskie wśród odmian¹² intertekstualności zaproponowanej przez H. Markiewicza. Można by je skwalifikować w obrębie intertekstualizacji, gdyż wśród przytoczeń odnajdziemy cytaty, parafrazy, montaże.

Dla dalszych rozważań konieczne jest odniesienie się do pojęcia „przytoczenie”. Będziemy je rozumieć jako cytat z innego tekstu, umieszczony przez nadawcę w tekście listu. Z formalnego punktu widzenia przytoczenia, jakie odnajdziemy w listach apostołskich, należałoby nazwać cytatami (tekstami cytowanymi). Mają one wszystkie właściwości przytoczeń, a różnica polega na tym, że „cytaty przytaczają słowa pisane, a przytoczenia słowa mówione”¹³.

T. Cieślukowska podaje, że cytat właściwy jest przytoczeniem, „a więc wyrażeniem równokształtnym i równoznacznym z zapisem w tekście macierzystym i jako taki jest mową niezależną. Jednakże wprowadzenie go w konkretny tekst stwarza określoną korelację i w pewnym stopniu uzależnia go od kontekstu, wciąga w układ zawisłości”¹⁴. Następuje więc pomnożenie kodów i stworzenie nowych pól znaczeniowych. Tak dzieje się także w omawianych tekstach. Cytat stanowi zatem więź łączącą różne gatunki, epoki, style.

¹⁰ H. Markiewicz, *Odmiany intertekstualności*, „Ruch Literacki” XXIX, 1988, z. 4–5, s. 253.

¹¹ *Ibidem*, s. 254.

¹² Badacze podejmowali próby wskazania odmian intertekstualności. Wśród nich znajduje się propozycja P. Toropa zaprezentowana w artykule: *Zagadnienie inteksu*, „Pamiętnik Literacki” LXXXII, 1991, z. 2, s. 240–241, natomiast H. Markiewicz przytacza, w cytowanym już wcześniej artykule pt. *Odmiany intertekstualności*, podział G. Genetta oraz prezentuje własną systematyzację omawianego zagadnienia.

¹³ T. Brajerski, *Przytoczenie nie jest kategorią składniową*, [w:] *O języku polskim dawnym i dzisiejszym*, Lublin 1995, s. 268. Obszerne omówienie różnych typów przytoczeń odnajdziemy także w pracy W. Górnego, *Składnia przytoczenia*, Warszawa 1966 oraz w artykułach tegoż autora: „Rzym” i *Biblia – dwa bieguny stylizacji przytoczeniowej u Krasińskiego*, „Roczniki Humanistyczne” X, 1961, z. 1, s. 125–141; *Zestawienie – czy tylko kategoria składniowa?*, „Pamiętnik Literacki” LIII 1962, z. 1, s. 181–193; *Na tropach „znaku rozmowy”*, „Poradnik Językowy” 1961, z. 1, s. 40–45.

¹⁴ T. Cieślukowska, *Cytat w narracji*, [w:] *Poetyka i okolice*, s. 142.

„Dla wzmocnienia swych twierdzeń Paweł obficie posługuje się tekstami Starego Testamentu”¹⁵. Jednak już na wstępie zaznaczmy, że pojawia się pewna trudność w identyfikacji ich kształtu z tekstu źródłowego. Rzadko się bowiem zdarza, aby cytaty były dosłowne. Wiadomo, że w czasach, w których powstawały listy apostołskie, opracowano kanon ksiąg, które były dobrze znane św. Pawłowi, jako człowiekowi doskonale wykształconemu w tej dziedzinie, któremu nieobce jest myślenie wykorzystujące metody rabinistyczne stosowane w egzegezie biblijnej.

Autor korzysta ze Starego Testamentu, ale w niewielkim stopniu są to przytoczenia słowo w słowo. Niemalże regułą staje się zmienianie cytowanych tekstów. Taki sposób prezentacji tekstu może wynikać z dwóch przyczyn. Po pierwsze, Autor – znający tekst – przytacza go z pamięci. Po drugie, i to wydaje się bardziej prawdopodobne, Paweł dokonuje własnej interpretacji Pism. Cytat wprowadzony z prototekstu pełni kilka funkcji. Jest nie tylko wprowadzany jako argument potwierdzający słowa nauczania apostołskiego, lecz także informuje o postawach mówiącego wobec treści wypowiedzi¹⁶. Takie ujęcie prototekstu w tekście przedstawia T. Cieślukowska, która pisze: „Przypisanie cytatu jako wypowiedzi innemu podmiotowi – innej kategorii aniżeli to miało miejsce w tekście macierzystym – może wprowadzić daleko idące następstwa dla sensu, może powiązać różne systemy wartości, nie mówiąc już o otwarciu perspektyw na zetknięcie różnych kultur, różnych uniwersów”¹⁷. Następuje zjawisko dekontekstualizacji, gdyż cytaty zostają odłączony od tego, co nadawało im znaczenie oraz rekontekstualizacji, gdyż zostają wprowadzony na płaszczyznę innego dzieła i zostają im przypisany nowy kontekst.

„Św. Paweł interpretuje ST na nowo, widząc w nim jego rolę w stosunku do Chrystusa”¹⁸. Apostoł korzysta z różnorodnych metod wykładni Starego Testamentu, ale transponuje je do swoich potrzeb. Odnajdziemy w jego pismach metodę alegoryczną Filona, którą wykorzystuje w *Pierwszym Liście do Koryntian* (9, 9–10), gdzie pracujący wół ma być odzwierciedleniem pracy Apostołów:

Napisane jest właśnie w Prawie Mojżesza. Nie zawiążesz pyska wołowi młócaćemu¹⁹. Czyż o woły troszczy się Bóg, czy też powiedział to przede wszystkim ze względu na nas? Bo przecież ze względu na nas zostało napisane, iż oracz ma orać w nadziei, a młocarz – [młócić] w nadziei, że będzie miał coś z tego.

¹⁵ E. Szymanek, *Wykład Pisma Świętego Nowego Testamentu*, Poznań 1990, s. 367.

¹⁶ Por. T. Cieślukowska, *op. cit.*, s. 143.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ H. Langkammer, *Wprowadzenie do Ksiąg Nowego Testamentu*, Wrocław 1992, s. 139–140.

¹⁹ W tym fragmencie pracy cytaty ze starotestamentowych ksiąg biblijnych, wykorzystane w *Listach*, zaznaczam poprzez podkreślenie.

Posługuje się także metodą siedmiu reguł, wśród których wyróżniano m.in. przejście w konkluzji od przesłanki dużej do małej (*a minore ad maius*) (Rz 5, 15–17) oraz regułę konkluzji przez analogię (Rz 4, 3–8). Wykorzystuje również, stosowaną przez hellenistyczny judaizm, metodę transponowania jednej wartości na drugą.

Chociaż Paweł zmienia cytowane fragmenty pod względem leksykalnym, jednak pozostawia główny sens przytaczanej myśli. Mamy jednak świadomość, że metody św. Pawła, choć ukształtowane zgodnie z rabinistycznymi wykładnikami wyjaśniania Pism, znacznie się od nich różnią. Autor tak wyjaśnia, w *Drugim Liście do Koryntian*, sens wprowadzania słów ze Starego Testamentu na karty ksiąg Nowego Przymierza:

Aż po dzień dzisiejszy, gdy się odczytuje Stare Przymierze, pozostaje ta sama zasłona i nie zostaje ujawnione, że zostało ono zniesione przez Chrystusa. Tak, aż po dzień dzisiejszy leży zasłona na sercach ich, gdy czytają Mojżesza. Lecz ilekroć ktoś zwraca się do Pana, zasłona opada (2 Kor 3, 14–16).

Zatem, według apostołskiej teologii, tylko wiara w Chrystusa i Jego naukę pozwala zrozumieć wykładnię Starego Przymierza, a jego „duch wiary” jest podobny do tego, który wypełnia autora *Psałmów*:

Cieszę się przeto owym duchem wiary, według którego napisano: Uwierzyłem, dlatego przemówilem; my także wierzymy i dlatego mówimy, przekonani, że Ten, który wskrzesił Jezusa, z Jezusem przywróci życie także nam i stawia nas przed sobą razem z wami (2 Kor 4, 13–14).

Paweł nie odrzuca więc dawnych Pism, a wprowadzając ich fragmenty do *Listów*, próbuje na nowo odczytać ich sens, zgodnie z Chrystusową nauką. Zatem Stary Testament w pewien sposób wypełnia się na kartach Nowego Testamentu.

O funkcji Apostołów w podkreślaniu jedności obu Testamentów pisze ks. M. Czajkowski: „Jego uczniowie [Chrystusa – przyp. K. M.] w Biblii odczytali zapowiedź dzieła Jezusa i swe własne miejsce w Bożym Planie Zbawczym i dali temu wyraz w Nowym Testamencie, a spierając się z rodakami, którzy nie przyjęli Jezusa i Nowego Testamentu, tym mocniej akceptowali Stary Testament”²⁰.

Apostoł z szacunkiem odnosi się do starotestamentowych tekstów, dlatego aż 87 razy odnajdziemy przytoczenia z tychże ksiąg, co stanowi prawie jedną trzecią przytoczeń w Nowym Testamencie. Najwięcej cytatów ze Starego Testamentu zostało zamieszczonych w czterech Wielkich Listach. Najczęściej pojawiają się one w *Liście do Rzymian*, w którym odnajdziemy 52 cytaty.

²⁰ M. Czajkowski, *Dwa Testamenty, jedna Biblia*, [w:] *Funkcja słowa w ewangelizacji*, Łódź 1998, s. 271.

Pierwszy List do Koryntian posiada 16 przytoczeń, *List do Galatów* – 10, a *Drugi List do Koryntian* – 9 cytatów. Natomiast w pozostałych *Listach* odnajdziemy pojedyncze przykłady wprowadzenia cytatów z ksiąg starotestamentowych. W tym miejscu zaznaczmy także, że w rozdziałach 9–11 tekstu skierowanego do Rzymian odnajdziemy tyle cytatów ze Starego Testamentu, ile w pozostałych *Listach* Apostoła z Tarsu.

Najczęściej Autor korzysta ze słów proroka Izajasza – 48 cytatów, z *Ksiąg: Psalmów* – 32 cytaty, *Powtórzonego Prawa* – 16 cytatów, *Rodzaju* – 14 cytatów oraz *Księgi Wyjścia* – 11 cytatów. Wśród innych przywoływanych tekstów występują fragmenty z *Ksiąg: Habakuka, Ezechiela, Joba, Jeremiasza, Syrachy, Liczb, Ozeasza, Zachariasza, Joela, Pierwszej Królewskiej, Mądrości*. Są to zatem najczęściej księgi mądrościowe oraz teksty proroków²¹. Przytoczenia mogą mieć charakter jawny, kiedy autor bezpośrednio cytuje tekst, bądź ukryty. Jawne są wówczas, gdy zostają wskazane jako cytaty – za pomocą cudzysłowu lub typografią, albo też – w wypadku różnic między językami etnicznymi obu tekstów – zachowaniem języka oryginału w cytacie, który jest wówczas enklawą²².

Tłumacze różnie odnoszą się do oznaczania przytoczeń w tekście. W Biblii Tysiąclecia fragmenty zaczerpnięte ze Starego Testamentu wyróżnia się kursywą, w przypisach podaje się lokalizację cytatu, a wyróżniony fragment posiada lokalizację w księgach starotestamentowych. Jednak zdarza się i tak, że tłumacze podają po dwa odnośniki do Starego Testamentu. W szesnastowiecznej Wujkowej translacji podaje się lokalizację bezpośrednio po cytacie, co zdecydowanie ułatwia odnalezienie określonego fragmentu w Starym Testamencie. W Biblii Poznańskiej cytowane wersety są ujęte w cudzysłów, natomiast w tłumaczeniu polsko-greckim i przekładzie Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego odchodzi się od ich zaznaczania – traktując jako jeden tekst.

Wśród różnych sposobów wprowadzania cytatów odnajdziemy bezpośrednio wprowadzanie tekstu A w tok rozważań Autora – w połączeniu ze słowami nauki składa się wówczas na jednolitą całość. Taki zabieg jest kolejnym potwierdzeniem doskonałej znajomości Pism przez Apostoła oraz biegłości w wykorzystaniu ich dla celów ewangelizacyjnych oraz umiejętności tworzenia jednorodnej całości połączonej wspólnym tematem. Można też sformułować hipotezę, że znaczna liczba wykorzystanych cytatów, bez wprowadzania ich z poprzedzającym komentarzem, świadczy nie tylko o erudycji Autora, lecz także o powszechnej znajomości tych tekstów wśród

²¹ Dane te – na podstawie komentarzy znajdujących się w Biblii Tysiąclecia, w której tłumacze podają lokalizacje przytaczanych wersetów.

²² Por. T. Cieślíkowska, *op. cit.*, s. 141. Oprócz cytatów właściwych, które występują w obrębie fabuły utworu, T. Cieślíkowska wyróżnia cytaty-tytuły, cytaty-motta, parafrazy cytatów, autocytaty, pseudocytaty, w których autor pozoruje zapożyczenie.

czytających pisma apostołskie, a ich wykorzystanie służy uwierzytelnieniu nauczania oraz nawiązaniu specyficznej więzi między czytającymi a piszącym. O tym, że nie są to bezpośrednie słowa św. Pawła, świadczą wyróżnienie ich w tłumaczonym tekście oraz przypisy w komentarzu. Przykładem takiej redakcji może być fragment z *Listu do Filipian* (2, 10–16):

Aby na imię Jezusa zgięło się każde kolano istot niebieskich i ziemskich, i podziemnych. I aby wszelki język wyznał, że Jezus Chrystus jest PANEM – ku chwale Boga Ojca. A przeto, umiłowani moi, skoro zawsze byliście posłuszni, zabiegajcie o własne zbawienie z bojaźnią i drżeniem nie tylko w mojej obecności, lecz jeszcze bardziej teraz, gdy mnie nie ma. Albowiem to Bóg jest w was sprawcą i chcenia, i działania zgodnie z [Jego] wolą. Czyńcie wszystko bez szemrań i powątpiewań, abyście się stali bez zarzutu i bez winy jako nienaganne dzieci Boże pośród narodu zepsutego i przewrotnego. Między nimi jawicie się jako źródła światła w świecie. Trzymajcie się mocno Słowa Życia, abym mógł być dumny w dniu Chrystusa, że nie na próżno biegłem i nie na próżno się trudiłem.

Autor dwukrotnie odwołuje się w tym fragmencie do przepowiedni proroka Izajasza: „Przysięgam na Siebie samego, z moich ust wychodzi sprawiedliwość, słowo nieodwołalne. Tak, przede Mną się zegnien wszelkie kolano, wszelki język na Mnie przysięgać będzie”. (45, 23) oraz: „Ja zaś mówiłem: Próżno się trudiłem, na darmo i na nic zużyłem me siły. Lecz moje prawo jest u Pana i moja nagroda u Boga mego” (49, 4); nadto także do *Księgi Powtórzonego Prawa*: „Zgrzeszyły przeciw Niemu Nie-Jego-Dzieci, lecz ich zwyrodnienie, pokolenie zwichnięte, nieprawe” (32, 5). Podobny przykład pochodzi z *Pierwszego Listu do Koryntian*: „Ależ właśnie to, co ofiarują poganie, demonom składają w ofierze, a nie Bogu. Nie chciałbym, byście mieli coś wspólnego z demonami.” (10, 20), do którego wprowadzono myśl pochodzącą z *Księgi Psalmów*: „I składali w ofierze swych synów i swoje córki złym duchom” (Ps 106, 37).

Taki sposób wprowadzenia cytatu do tekstu spowodował też charakterystyczne jego redagowanie. W przypadku przytoczeń wprowadzanych za pomocą *verbum dicendi* Autor wykorzystuje całe frazy, gdyż tego wymaga konstrukcja tekstu, tutaj zaś cytuje się pojedyncze myśli, fragmenty zdań, które zostają niejako wtopione w *Listy*. Dlatego dość trudne jest dla badacza ich wyodrębnienie w tekście oryginalnym.

W zgromadzonym materiale niewiele jest przykładów, w których, w omawianym tłumaczeniu, cytaty literalnie zgadzałyby się z odpowiadającymi im fragmentami w Starym Testamencie. Nastąpiły zmiany, które polegały na interwencji w składniowo-semantyczną budowę poszczególnych wypowiedzi. Ich konstruowanie z użyciem cytatów zmierza zatem do autorskiej interpretacji oraz modyfikacji macierzystych tekstów²³. Jak to już wcześniej zostało

²³ Por. W. Bolecki, *Jak są zrobione cytaty*. „Opowieści biograficzne Berenta”, „Pamiętnik Literacki” LXXIX, 1988, z. 1, s. 3–38.

zauważone, jest to związane ze sposobem wykorzystywania cytatów przez św. Pawła oraz ze sposobem przekładu przyjętym przez tłumaczy Biblii Tysiąclecia.

Zdecydowanie częściej, niż poprzez bezpośrednie wykorzystanie prototekstu, Autor wprowadza cytaty, poprzedzając go elementami, które go zapowiadają. Przytoczenia te posiadają w *Listach* dwuczłonową konstrukcję – pierwsza część to zdanie wprowadzające, zawierające *verba scribendi et dicendi*, zaś druga to słowa mniej lub bardziej dokładnie cytowane za Starym Testamentem. Przytoczenia mają najczęściej poprzedzający człon wprowadzający, np.: „A Dawid powiada: Niech stół ich stanie się sidłem, pułapką, kamieniem potknięcia i odplątą. Niech oczy ich się zaćmia, by nie mogli widzieć, a grzbiet ich trzymaj zawsze pochylony”(Rz 11, 9–10). Zdarza się również, że stanowią one wprowadzenie wtrącone, wyodrębnione w cytacie za pomocą myślników: „Albo czyż nie wiecie, że ten, kto łączy się z nierządnicą, stanowi z nią jedno ciało? Będą bowiem – jak jest powiedziane – dwoje jednym ciałem” (1 Kor 6, 16).

Spotkamy także przykłady, w których formuły wprowadzające przytoczenie stanowią człon składowy zdań złożonych, wprowadzanych do nich najczęściej za pomocą zaimka *jak*, np.:

Bo gdy one jeszcze się nie urodziły ani nic dobrego czy złego nie uczyniły – aby niewzruszone pozostało postanowienie Boże, powzięte na zasadzie wolnego wyboru, zależne nie od uczynków, ale od woli powołującego – powiedziano jej: starszy będzie służyć młodszemu, jak jest napisane: Jakuba umiłowałem, a Ezawa miałem w nienawiści (Rz 9, 11–13).

Cóż zatem? Izrael nie osiągnął tego, czego skwapliwie szukał; osiągnęli jednak wybrani. Inni zaś pograżyli się w zatwardziałości, jak jest napisane: Dał im Bóg ducha odurzenia; takie oczy, by nie mogli widzieć, i takie uszy, by nie mogli słyszeć aż po dzień dzisiejszy (Rz 11, 7–8).

Lecz właśnie głosimy, jak zostało napisane, to, czego ani oko nie widziało, ani ucho nie słyszało, ani serce człowieka nie zdołało pojąć, jak wielkie rzeczy przygotował Bóg tym, którzy Go miłują (1 Kor 2, 9).

Najtrudniej jest wskazać przykłady, w których formuła wprowadzająca znajduje się po słowach przytoczonych. Tak dzieje się w czternastym rozdziale *Pierwszego Listu do Koryntian*, w którym czytamy:

Napisane jest bowiem w Prawie: Przez ludzi obcych języków i ust obcych będę przemawiał do tego ludu, ale i tak Mnie nie usłuchają – mówi Pan (1 Kor 14, 21).

Przeto wyjdźcie spośród nich i odłączcie się od nich, mówi Pan, i nie tykajcie tego, co nieczyste, a Ja was przyjmę i będę wam Ojcem, a wy będziecie moimi synami i córkami – mówi Pan wszechmogący (2 Kor 6, 17–18).

Wykorzystywanie tekstów innych autorów prowadzi do komplikacji konstrukcyjnej listu apostołskiego – pojawia się „tekst w tekście”²⁴, a Autor Listów jest osobą świadomie przekazującą cudze myśli. Powołuje się on na inne osoby – nazwane z imienia w części wprowadzającej cytaty. Jest to sam *Bóg*, bądź *Pan wszechmogący*. Obok imion pojawia się czasownik oznaczający mówienie. Wówczas powstaje formuła *mówi Pan (Jahwe)*, która została zaczerpnięta z ksiąg prorockich Starego Testamentu, a prorocy korzystali z niej, kiedy przekazywali wolę Boga jako wyrocznie²⁵. W późniejszym czasie zdanie *to mówi Pan* stało się najistotniejszym punktem kaznodziejskiego przepowiadania; poprzez wprowadzenie tego sformułowania tworzy się dialog Boga z człowiekiem²⁶, np.:

Co wreszcie łączy świątynię Boga z bożkami? Bo my jesteśmy świątynią Boga żywego – według tego, co mówi Bóg: Zamieszkać z nimi i będę chodził wśród nich, i będę ich Bogiem, a oni będą moim ludem (2 Kor 6, 16)²⁷.

Przeto wyjdźcie spośród nich i odłączcie się od nich, mówi Pan, i nie tykajcie tego, co nieczyste, a Ja was przyjmę i będę wam Ojcem, a wy będziecie moimi synami i córkami – mówi Pan wszechmogący (2 Kor 6, 17–18).

Translatorzy są zgodni w oddaniu tego fragmentu Nowego Testamentu. Wszyscy tłumacze, podobnie jak autorzy Biblii Tysiąclecia, piszą: *mówi Pan*, jednak według Jakuba Wujka należy traktować to sformułowanie jako część cytatu, a nie słowa go wprowadzające. Podobna zgodność dotyczy nazwy *Pan* z dodatkowym określeniem wartościującym *wszechmogący*, które odnajdujemy w tekstach przekładowych – oprócz przekładu grecko-polskiego, w którym rzadko stosuje się przydawkę przymiotnikową, częściej na jej miejscu pojawia się przydawka genetywna, w tym wypadku jest to leksem *wszechwładca*.

Tłumacze pozostają zgodni co do sposobu przekładu tych fragmentów, w których wprowadzeniu starotestamentowego cytatu towarzyszy imię *Pan*, występujące we wszystkich tekstach w zwrocie: *mówi Pan* (np. 1 Kor 14, 21). Pozornie lapidarne sformułowanie zawiera w sobie wiele treści, a owa prostota wynika z tego, że nadawca poprzez te słowa wprowadza element wyciszenia i koncentracji na tym, co za chwilę zostanie przekazane, a są

²⁴ W. Górny, *Składnia przytoczenia*, s. 290.

²⁵ Por. D. Bieńkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002, s. 108–109.

²⁶ M. Brzozowski, *Dialogiczny charakter przepowiadania*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1977, t. XXIV, z. 6, s. 103.

²⁷ W innych tłumaczeniach ten werset zostaje oddany jako: *sam Bóg powiedział, że* (P. dyn.), *jako mówi Bóg* (BW), wprowadza się też ją jako fragment zdania podrzędnego *jak powiedział Bóg, że* (NT gr.-pol.), jednak najlepiej poradzili sobie z tym fragmentem twórcy Biblii Poznańskiej, pisząc: *zgodnie z tym, co Bóg powiedział* – taki polski odpowiednik wydaje się najbardziej czytelny dla odbiorców Pisma Świętego.

to słowa samego Boga. Następuje tu również nobilitacja Apostoła, mogącego je przekazać wiernym, ale i odbiorcy powinni czuć się wybranymi, jako że do nich mówi *Pan*.

W *Listach* bardzo często odnajdujemy słowa postaci znaczących dla narodu izraelskiego: Mojżesza, Izajasza, Dawida, które wspierają twierdzenia Apostoła Narodów – są to osoby posiadające autorytet także dla św. Pawła. Szczególnie bliski Autorowi wydaje się prorok Izajasz oraz twórcy *Psalmsów*. To z ich tekstów pochodzi wiele wątków tematycznych, przedstawianie sytuacji, które mają swój ciąg dalszy w księgach Nowego Testamentu, związanych z życiem Chrystusa. Autor *Listów* nie rozbudowuje portretów psychologicznych osób, których słowa przytacza, w sposób neutralny zaznacza, kto się wypowiada. „Oddaje głos” przekazywanej przez nich treści – najważniejszy jest przekaz, jaki niosą wypowiedziane przez nich słowa.

• *Dawid powiada:*

„**A Dawid powiada:** Niech stół ich stanie się sidłem, pułapką, kamieniem potknięcia i odpłatą. Niech oczy ich się zaćmią, by nie mogli widzieć, a grzbiet ich trzymaj zawsze pochylony” (Rz 11, 9–10).

W tym wprowadzeniu cytatu zwraca uwagę czasownik *powiadać*, typowy dla podniosłego stylu biblijnego, jednak poza Biblią Tysiąclecia i Biblią Poznańską tłumaczony bardziej pospolicie jako *mówić*.

• *Mojżesz mówi:*

„Pytam dalej: czyż Izrael nie zrozumiał? **Mojżesz mówi:** Wzbudzę w was zawiść do tego, który nie jest ludem, wznienę w was gniew do ludu nierozumnego” (Rz 10, 19)²⁸.

• *Izajasz mówi:*

„Ale nie wszyscy dali posłuch Ewangelii. **Izajasz bowiem mówi:** Panie, któż uwierzył temu, co od nas posłyszał?” (Rz 10, 16).

• *Izajasz odważa się powiedzieć:*

„**Izajasz zaś odważa się powiedzieć:** Dałem się znaleźć tym, którzy mnie szukali, objawiłem się tym, którzy o Mnie nie pytali” (Rz 10, 20). Jest to jedyna tego typu konstrukcja, jaką odnajdujemy w Pawłowych *Listach*, stanowiła wyzwanie dla przekładających jego teksty, dlatego w każdej z omawianych translacji odnajdujemy inną propozycję²⁹.

²⁸ Stwierdzenie z Biblii Tysiąclecia – „Mojżesz mówi” – jest dość ubogie w treść, o wiele więcej informacji dostarczają nam inne przekłady: BW i NT gr.-pol. „pierwszy Mojżesz mówi”, BP „Już Mojżesz powiada”, P. dyn., „Mojżesz jest pierwszym, który daje taką odpowiedź”.

²⁹ W tekście J. Wujka czytamy: „Izajasz zaś odważa się powiedzieć”, zatem Biblia Tysiąclecia wiernie naśladuje ten przekład, w miejsce leksemu *odważyć się* w połączeniu z bezokolicznikiem *mówić*, odnajdziemy: „nie lęka się powiedzieć” (BP), „nie waha się powiedzieć” (P. dyn.) – i to są dwa najlepsze stylistycznie odczytania tego fragmentu, mamy też „ośmiela się i mówi” – w grecko-polskim tłumaczeniu.

- *Izajasz głosi:*

„O Izraelu zaś głosi Izajasz: Choćby liczba synów Izraela była jak piasek morski, tylko Reszta będzie zbawiona” (Rz 9, 27)³⁰.

- *Izajasz przepowiedział:*

„Jak to też Izajasz przepowiedział: Gdyby Pan Zastępów nie zostawił nam potomstwa, stalibyśmy się jak Sodoma i bylibyśmy podobni do Gomory” (Rz 9, 29)³¹.

We wszystkich tekstach zostały zachowane imiona bohaterów starotestamentowych, których myśli cytuje św. Paweł na kartach swojej epistolografii. W polskich przekładach zostały zachowane imiona Boga oraz Pana i bohaterów starotestamentowych, których myśli cytuje św. Paweł na kartach swojej epistolografii. Są to cytaty z tekstów Mojżesza (np. Rz 9, 25), Ozeasza (Rz 9, 25), Dawida (Rz 11, 9), jednak najczęściej powtarza się imię Izajasza (np. Rz 9, 29; 10, 16).

Znaczna grupa cytatów zostaje wprowadzona za pomocą konstrukcji dotyczącej mówienia, ale w której punktem centralnym jest leksem *pismo*. „Pismo jest żywą obecnością wiecznego słowa Bożego”³² i może trwać tylko wtedy, kiedy ulega wypełnieniu, a jest to możliwe na kartach Nowego Testamentu. Jednocześnie Pisma proroków i mądrościowe są dla pisarzy nowotestamentowych, w tym szczególnie dla Pawła, drogowskazem i autorytetem. Słowo to nabiera specjalnego znaczenia w Nowym Testamencie, a gdy tylko nadarza się taka sposobność, używa się rabinistycznego wyrażenia „Pisma święte” (2 Tm 3, 15), określając tym mianem całość Starego Testamentu, ale też odwołując się do poszczególnych ksiąg biblijnych Starego Przymierza. Często zatem przy wprowadzaniu cytatów odnajdziemy zmetaforizowane sformułowanie *mówi Pismo*:

Dlatego mówi Pismo: Wstąpiwszy do góry wziął do niewoli jeńców, rozdał ludziom dary (Ef 4, 8),

Mówi bowiem [Pismo]: W czasie pomyślnym wysłuchałem ciebie, w dniu zbawienia przyszedłem ci z pomocą. Oto teraz czas upragniony, oto teraz dzień zbawienia (2 Kor 6, 2),

Znów mówi Pismo: Weselcie się, poganie, wraz z ludem Jego (Rz 15, 10),

Mówi bowiem Pismo: Nie zawiążesz pyska wołowi młócaćemu oraz: Godzien jest robotnik zapłaty swojej (1 Tm 5, 18).

³⁰ W miejsce czasownika głosić translacje wprowadzają dwa inne: wołać (BW, BP, NT gr.-pol.) i mówić (P. dyn.).

³¹ W innych tekstach stosuje się w stosunku do przepowiedni Izajasza podobne czasowniki: *powiedział* (BW, NT gr.-pol.), *zapowiedział* (P. dyn.), a także formę czasownika o zmienionej postaci – *przepowiadał* (BP).

³² Por. *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Leon-Dufour, tłum. i oprac. K. Romaniuk, Poznań–Warszawa, 1973, s. 672.

Słowa Pisma mogły być też w czasach starotestamentowych kierowane do konkretnej, zazwyczaj ważnej osoby, którą jest np. faraon: „Albowiem mówi Pismo do faraona: Po to właśnie cię wzбудziłem, aby okazać na tobie moją potęgę i żeby rozślawiło się moje imię po całej ziemi” (Rz 9, 17).

W poszczególnych translacjach leksem *Pismo* najczęściej zostaje zachowywany, wszyscy tłumacze stosują w zapisie wielką literę, czasem też dodaje się – w Biblii Poznańskiej i w przekładzie Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego – dodatkowe określenie *święte*.

Często wyraz *Pismo* uważany bywa za zbędny, gdyż prosta formuła *jest napisane*, z wykorzystaniem strony biernej, jest czytelna dla odbiorców, choć nie wymienia źródła, z którego przytoczone słowa pochodzą. Wiadomo było, że tekstem tym są księgi Starego Testamentu, np.:

Bo gdy one jeszcze się nie urodziły ani nic dobrego czy złego nie uczyniły – aby niewzruszone pozostało postanowienie Boże, powzięte na zasadzie wolnego wyboru, zależne nie od uczynków, ale od woli powołującego – powiedziano jej: starszy będzie służyć młodszemu, jak jest napisane: Jakuba umiłowałem, a Ezawa miałem w nienawiści (Rz 9, 11–13),

Jak to jest napisane: Z powodu Ciebie zabijają nas przez cały dzień, uważają nas za owce przeznaczone na rzeź (Rz 8, 36),

Tak też jest napisane: Stał się pierwszy człowiek, Adam, duszą żyjącą, a ostatni Adam duchem ożywiającym (I Kor 15, 45),

Teraz więc niech wasz dostatek przyjdzie z pomocą ich potrzebom, aby ich bogactwo było wam pomocą w waszych niedostatkach i aby nastąpiła równość według tego, co jest napisane: Nie miał za wiele ten, kto miał dużo. Nie miał za mało ten, kto miał niewiele (2 Kor 8, 14–16),

Wszak napisane jest: Wesel się, niepiłodna, która nie rodziłaś, wykrzykuj z radości, która nie znałaś bólów rodzenia, bo więcej dzieci ma samotna niż ta, która żyje z mężem (Ga 4, 27),

Natomiast na tych wszystkich, którzy polegają na uczynkach Prawa, ciąży przekleństwo. Napisane jest bowiem: Przeklęty każdy, kto nie wypełnia wytrwale wszystkiego, co nakazuje wykonać Księga Prawa (Ga 3, 10),

Z waszej to bowiem przyczyny – zgodnie z tym, jest napisane – poganie bluźnią imieniu Boga (Rz 2, 24).

Oprócz tego pojawia się konstrukcja składniowa *dlatego się mówi*: „Dlatego się mówi: Zbudź się, o śpiący, i powstań z martwych, a zajaśnieje ci Chrystus” (Ef 5, 14).

Wyznacznikiem dla Żydów, obok słów Pisma, było *Prawo* – odpowiednik hebrajskiego terminu *Torah* – oznaczającego pouczenie udzielone przez Boga ludziom i wskazujące im normy postępowania. Św. Paweł krytycznie odnosi się do niektórych przepisów żydowskiego Prawa, jednak uznaje je za święte. Stąd też wynika wykorzystanie w jednej z konstrukcji wprowadzających

przyczenie omawianego słowa, natomiast cała struktura werbalna otrzymuje postać: napisane jest bowiem w Prawie: „Napisane jest bowiem w Prawie: Przez ludzi obcych języków i ust obcych będę przemawiał do tego ludu, ale i tak Mnie nie usłuchają – mówi Pan” (1 Kor 14, 21),

Autor odnosi się do Prawa Mojżesza, jako do najważniejszego, gdyż Mojżesz stał się pośrednikiem, poprzez którego Bóg ogłosił swoje prawa wobec Izraelitów: „Napisane jest właśnie w Prawie Mojżesza: Nie zawiążesz pyska wołowi młócaćemu” (1 Kor 9, 9).

W Liście do Rzymian odnajdziemy słowa, które potwierdzają szczególną misję Mojżesza: „Przecież On mówi do Mojżesza: Ja wyświadczam łaskę, komu chcę, i miłosierdzie, nad kim się lituję” (Rz 9, 15).

Przy wprowadzeniu słów Prawa podaje się do nich komentarz: „Prawo nie opiera się na wierze, lecz mówi: Kto wypełnia przepisy, dzięki nim żyć będzie” (Ga 3, 12).

Zauważmy, że w części wprowadzającej cytaty biblijne najczęściej jest wykorzystywany czasownik *napisać* użyty w formie biernej, który na kartach *Listów* pojawia się 24 razy. W wielu przypadkach wprowadza się tę formułę za pomocą zaimków i spójników: *jak, jak to, tak też, wszak, bowiem* oraz konstrukcji *zgodnie z tym, co, według tego, co* – jako człon rozwiniętego zdania podrzędnego, gdyż „Autorzy biblijni lubią wyrażać myśli w sposób rozbudowany. Zamiast prostego zdania posługują się rozwiniętym”³³, np.:

W niej bowiem objawia się sprawiedliwość Boża, która od wiary wychodzi i ku wierze prowadzi, jak jest napisane: a sprawiedliwy z wiary żyć będzie (Rz 1, 17),

Wszak napisane jest: Wesel się, nieplodna, która nie rodziłaś, wykrzykuj z radości, która nie знаłaś bólów rodzenia, bo więcej dzieci ma samotna niż ta, która żyje z mężem (Ga 4, 27),

A Bóg może złać na was całą obfitość łaski, tak byście mając wszystkiego i zawsze pod dostatkiem, bogaci byli we wszystkie dobre uczynki według tego, co jest napisane: Rozproszył, dał ubogim, sprawiedliwość Jego trwa na wieki (2 Kor 9, 8–9),

W omawianych tekstach odnajdujemy także przykłady, w których w konstrukcji biernej *jest napisane* stosuje się szyk przestawny, który jest typowy dla przekładu Jakuba Wujka:

Przecież napisane jest, że Abraham miał dwóch synów, jednego z niewolnicy, a drugiego z wolnej” (Ga 4, 22),

Napisane jest bowiem: Na moje życie – mówi Pan – przede Mną klęknie wszelkie kolano, a każdy język wielbić będzie Boga (Rz 14, 11),

³³ M. Wolniewicz, *Wczoraj i dzisiaj Biblii*, Gniezno 1994, s. 22; por. D. Bieńkowska, *op. cit.*

Wszak napisane jest: Wesel się, nieplodna, która nie rodziłaś, wykrzykuj z radości, która nie знаłaś bólów rodzenia, bo więcej dzieci ma samotna niż ta, która żyje z mężem (Ga 4, 27).

Uważny czytelnik dostrzeże również wprowadzanie do tych konstrukcji zaimków przysłownych: *wszak*, *howiem*. Wydaje się, że ich funkcja polega na podkreśleniu doniosłości przytaczanych słów i wzmocnieniu treści ewangelicznego przekazu przy jednoczesnym pełnieniu przez nie roli składników wewnętrznego zespolenia. Dzięki temu uzyskuje się ton poważny, uroczysty i spokojny patos, doskonale harmonizujący z przekazywanymi treściami³⁴.

Rzadziej, w części wprowadzającej cytát, występuje czasownik *mówić*, który możemy wskazać 18 razy, ale zawsze w formie czasu teraźniejszego, bez względu na to, czy odnosi się on do Boga, twórców ksiąg biblijnych, czy też Pisma. Wśród innych czasowników nazywających czynność mówienia odnajdziemy: *powiadać* (*powiada*, *jest powiedziane*, *było powiedziane*, *powiedziano*) *przepowiadać* (*przepowiada*), *głosić* (*głosi*). Ich udział w tworzeniu konstrukcji wprowadzających przytoczenie – w porównaniu z powyżej omówionymi leksemami – jest zdecydowanie mniejszy.

Różnice między translacjami polegają na wprowadzaniu synonimicznych określeń nazywających czasowniki mówienia. Najczęściej stosowanym *verbum dicendi* jest leksem *mówić*, stosowany wymiennie z nacechowanym stylistycznie czasownikiem *powiadać*. Natomiast jedną z najbardziej typowych konstrukcji jest zastosowanie czasownika *pisać* w postaci imiesłowu występującego w orzeczeniu imiennym: *jak jest napisano* lub samodzielnie w formie biernej *napisano*. Sformułowania wprowadzające przytoczenia mogą być tak redagowane, że stanowią pewną interpretację tekstu, jak to się dzieje w przekładzie *Listu do Rzymian* (16, 10) w wersji Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego, gdzie czytamy: „już Izajasz uskarża się”. Podejmuje się także próby zniwelowania form nieosobowych, które najczęściej wprowadzają przytoczenia, a na ich miejscu pojawiają się czasowniki w formach osobowych. Stylistyczną innowacją we współczesnych przekładach jest wprowadzanie struktur podrzędnych w miejsce form nieosobowych. Przekład dynamiczny proponuje następujący przekład fragmentu *Listu do Rzymian*, w którym wprowadza czasownik *czytać* w 1 osobie liczby mnogiej. Zastosowanie takiej konstrukcji dodatkowo podkreśla więź nadawczo-odbiorczą oraz wskazuje na powszechną znajomość Pisma: „bo przecież w Piśmie *czytamy*” (Rz 12, 19)³⁵.

Szczególne nagromadzenie elementów wprowadzających przytoczenie odnajdziemy w piętnastym rozdziale *Listu do Rzymian* (8–12), o którym była mowa we wcześniejszej części tego rozdziału. Przytoczmy zatem ten cytát raz jeszcze, jako że doskonale ilustruje omawiane zagadnienie:

³⁴ Por. W. Górny, *Składnia przytoczenia*, s. 136.

³⁵ W innych przekładach werset ten ma postać: BT i BP: „*napisano bowiem*”, BW: „*albowiem napisano jest*”, NT gr.-pol.: „*jest napisane bowiem*”.

Albowiem Chrystus – mówię – stał się sługą obrzezanych, dla okazania wierności Boga i potwierdzenia przez to obietnic danych ojcom oraz po to, żeby poganie za okazane sobie miłosierdzie uwielbili Boga, jak napisano: Dlatego oddawać Ci będę cześć między poganami i śpiewać imieniu Twojemu. Znowu mówi Pismo: Weselcie się, poganie, wraz z ludem Jego. I znowu: Chwalcie Pana, wszyscy poganie, niech Go uwielbiają wszystkie narody. Nadto także Izajasz powiada: Przyjdzie potomek Jessego, powstanie Ten, który ma rządzić poganami, w Nim poganie pokładać będą nadzieję.

Jest to interesujące wiązanie kontekstu, gdyż w narrację pierwszoosobową zostały wplecione cytaty biblijne potwierdzające słowa wypowiedziane przez Autora. Żeby jednak tekst stanowił spójną całość, stosuje się spójniki, nawiązania spójnikowe oraz zaimkowe. „Połączenie takich środków stwarza zwartość i pewną «wartkość» biegu tekstu”³⁶.

Cytaty mogą być również wprowadzone do tekstu bez użycia czasowników mówienia i pisania. Ich funkcję pełni wówczas leksem *słowo*, który w *Liście do Rzymian* (9, 9) otrzymuje dodatkowe określenie, a nazywa się go *słowem obietnicy*: „Albowiem to jest słowo obietnicy: Przyjdę o tym samym czasie, a Sara będzie miała syna” oraz wyraz *nakaz*, który Autor wykorzystuje w *Liście do Galatów*, przytaczając najważniejsze prawo chrześcijańskie, znane również z *Księgi Kapłańskiej* (19, 18), a odnoszące się do miłości bliźniego: „Bo całe Prawo wypełnia się w tym jednym nakazie: Będiesz miłował bliźniego swego jak siebie samego” (Ga 5, 14).

Obok typowych struktur wprowadzających przytoczenia odnajdziemy w Biblii Tysiąclecia nieco bardziej oryginalne przykłady. Oto Autor w *Liście do Rzymian*, wprowadzając fragment psalmu, poprzedza go słowami, które są jednocześnie komentarzem do tego cytatu:

Temu jednak, który nie wykonuje pracy, a wierzy w Tego, co usprawiedliwia grzesznika, wiarę jego poczytuje się za tytuł do usprawiedliwienia, zgodnie z pochwałą, jaką Dawid wypowiada o człowieku, którego Bóg usprawiedliwia niezależnie od uczynków: Błogosławieni ci, których nieprawości zostały odpuszczone i których grzechy zostały zakryte (Rz 4, 5–7).

Innym sposobem wprowadzania przytoczeń do tekstu jest wykorzystywanie zdań pytających deliberatywnych, które stanowią również element nawiązania łączności z czytelnikiem, a odnoszą się do znajomości Pisma i Prawa wśród czytających. Jednocześnie nadawca skupia uwagę odbiorcy na tym, co pragnie mu przekazać. „Ich celem [tychże pytań – K. M.] jest przede wszystkim wyznaczenie pola poszukiwań, ujawnienie własnej niewiedzy i niepokojów moralnych mówiącego po to, by je wywołać u adresata pytania. Pytania omawianego typu wytwarzają klimat swego rodzaju intelektualnego niepokoju stymulującego słuchaczy do podjęcia samodzielnego wysiłku w dochodzeniu

³⁶ W. Górny, *Składnia przytoczenia*, s. 130.

do różnych prawd”³⁷. W omawianych tekstach są to warianty zdania: *co mówi Pismo?*, np.:

Bo coś mówi Pismo? Uwierzył Abraham Bogu i zostało mu to poczytane za sprawiedliwość (Rz 4, 3),

Co jednak mówi Pismo? Wypędź niewolnicę i jej syna, bo nie będzie dziedziczyć syn niewolnicy razem z synem wolnej (Ga 4, 30),

Nie odrzucił Bóg swego ludu, który wybrał przed wiekami. Czyż nie wiecie, co mówi Pismo o Eliaszu, jak uskarża się on przed Bogiem na Izraela? Panie, proroków Twoich pozabijali, ołtarze Twoje powywracali. Ja sam tylko pozostałem, a oni na życie moje czyhają (Rz 11, 3-4).

Autor, zanim udzieli odpowiedzi, stawia kolejne pytanie, które służy wprowadzeniu cytatu zaczerpniętego z *Pierwszej Księgi Królewskiej*: „**Lecz co mu głosi odpowiedź Boża?** Pozostawiłem sobie siedem tysięcy mężów, którzy nie zgięli kolan przed Baalem (Rz 11, 4). Taki typ pytań, który „pełni funkcję łącznika pomiędzy poszczególnymi ogniwami myślowymi”³⁸, został nazwany przez D. Zdunkiewicz-Jedynak strukturalno-kompozycyjnymi³⁹.

Obserwacje dotyczące sposobów przytaczania innych ksiąg biblijnych w listach apostoelskich stawiają badaczy także wobec problemu, w jakim stopniu tekst starotestamentowy zostaje odzwierciedlony przez Autora w *Listach*. Tu pojawią się pewne komplikacje, jako że nie wiemy, jak duża jest ingerencja tłumacza w tekst. Ponieważ przytoczeń ze Starego Testamentu jest w *Listach* bardzo wiele, ograniczamy się tutaj do wskazania tylko kilku wyjątków z Pawłowych tekstów w zestawieniu z odpowiadającymi im miejscami Starego Testamentu.

Wydaje się, że najdokładniejszy przekaz prototekstu następuje tam, gdzie fraza biblijna ma charakter powiedzenia, czyli formuły utrwalonej w świadomości odbiorców. Z takim przykładem zetkniemy się w dwu pismach: w *Pierwszym Liście do Koryntian* („Napisane jest właśnie w Prawie Mojżesza. Nie zawiążesz pyska wołowi młóćącemu” – 9, 9), oraz w *Pierwszym Liście do Tymoteusza* („Mówi bowiem Pismo: Nie zawiążesz pyska wołowi młóćącemu” – 5, 18), w których wykorzystany został fragment z *Księgi Powtórzonego Prawa* („Nie zawiążesz pyska wołowi młóćącemu” – 25, 4).

Identyczne tłumaczenie w Starym i Nowym Testamencie odnajdziemy także w katechezie skierowanej do Koryntian: „Skoro zmarli nie powstają,

³⁷ D. Zdunkiewicz-Jedynak, *Funkcja zdań pytajnych w tekstach homiletycznych Jana Pawła II – ku dialogowi*, [w:] *Idee chrześcijańskie w życiu Europejczyka*, cz. I: *Język. Piśmiennictwo. Sztuki plastyczne. Obyczaje*, Łódź 2001, s. 458. Na temat funkcji konstrukcji pytajnych patrz też: B. Boniecka, *Struktura i funkcje pytań w języku polskim*, Lublin 2000.

³⁸ D. Zdunkiewicz-Jedynak, *op. cit.*, s. 459.

³⁹ *Ibidem*.

to jedźmy i pijmy, bo jutro pomrzemy” (1 Kor 15, 32), w której Paweł przytacza słowa Izajasza: „Jedźmy i pijmy, bo jutro pomrzemy” (22, 13).

Różnice w przekładzie mogą mieć charakter leksykalny i dotyczyć pojedynczych wyrazów, przechodzimy zatem na płaszczyznę quasi-cytatów. W miejsce czasownika *stają się* we fragmencie z *Księgi Rodzaju*: „Dlatego to mężczyzna opuszcza ojca swego i matkę swoją i łączy się ze swą żoną tak ściśle, że *stają się* jednym ciałem” (2, 24), w *Pierwszym Liście do Koryntian* mamy wyraz *będą*: „Albo czyż nie wiecie, że ten, kto łączy się z nierządnicą, stanowi z nią jedno ciało? *Będą* bowiem – jak jest powiedziane – dwoje jednym ciałem” (6, 16).

W innym fragmencie tego *Listu*: „Nie bądźcie też bałwochwalcami jak niektórzy z nich, według tego, co jest napisane: *Zasiadł* lud, by jeść i pić, i *powstali*, by się *oddawać rozkoszom*” (1 Kor 10, 7) odnajdujemy myśl z *Księgi Wyjścia*: „Wstawszy wcześniej rano, dokonali całopalenia i złożyli ofiary biesiadne. I *usiadł* lud, aby jeść i pić, i *wstali*, żeby się *bawić*” (32, 6), w której zmianie ulegają elementy werbalne. Mamy pary czasowników *usiadł* – *zasiadł*, *wstali* – *powstali*, występuje tu także typowo leksykalna zamiana *bawić się* – *oddawać się rozkoszom*.

Wymianie leksemów towarzyszyć może także redukcja pewnych elementów dookreślających, np.: „Jeżeli nieprzyjaciół twój cierpi głód – *nakarm* go. Jeżeli pragnie – *napój* go. Tak bowiem czyniąc, węgle żarzące zgromadzisz na jego głowę” (Rz 12, 19–20), wobec wersji starotestamentowej: „Gdy wróg twój łaknie, *nakarm go chlebem*, gdy pragnie, *napój go wodą*”.

W pozostałych przypadkach w tłumaczeniu nowotestamentowym następuje raczej parafrazowanie tekstu starotestamentowego autora, a nie dosłowne przytoczenie. W *Księdze Izajasza* czytamy: „Wyspy, posłuchajcie Mnie! Ludy najdalsze, uważajcie! Powołał Mnie Pan już z łona mej matki, od jej wnętrzości wspomniiał moje imię” (Iz 49, 1). Święty Paweł transponuje tę myśl dla swoich potrzeb, mówiąc Galatom o swoim powołaniu: „Gdy jednak spodobało się Temu, który wybrał mnie jeszcze w łonie matki mojej i powołał łaską swoją” (Ga 1, 15).

Doskonała znajomość Pism pozwala Apostołowi łączyć poszczególne fragmenty tekstu i tworzyć cytaty mieszane, zwane także „piętrowymi”⁴⁰, tematykę których uzależnia od problematyki przedstawianej w danej społeczności. Taka kompilacja cytatów – swoisty ich kolaż – nastąpił w trzecim rozdziale *Listu do Rzymian* (10–18), w którym zostały połączone fragmenty *Psalmów* (czternastego, piątego, sto czterdziestego, dziesiątego) oraz cytatu z *Księgi Izajasza* (59, 7). Połączone fragmenty sprawiają wrażenie jednolitego tekstu. W rzeczywistości następuje montaż różnych zdań tego samego utworu

⁴⁰ W. Górný, „Rzym” i Biblia..., s. 134.

lub różnych tekstów. Jest to zestawienie tekstów wzorowane na rabinistycznej metodzie argumentowania przez „nanizanie” urywków na ten sam temat. Taki sposób tworzenia tekstu został wykorzystany przez Apostoła z Tarsu do omówienia problemu braku powszechnej sprawiedliwości. Św. Paweł prezentuje to zjawisko, wykorzystując fragmenty z *Księgi Psalmów* oraz *Księgi Izajasza*, ulubionego proroka⁴¹:

Jak jest napisane: Nie ma sprawiedliwego, nawet ani jednego,
nie ma rozumnego, nie ma, kto by szukał Boga.
Wszyscy zboczyli z drogi, zarazem się zepsuli,
nie ma takiego, co dobrze czyni, zgoła ani jednego.
Groblem otwartym jest ich gardło,
językiem swoim knują zdradę,
jad żmijowy pod ich wargami,
ich usta pełne są przekleństwa i goryczy;
ich nogi szybkie do rozlewu krwi,
zagłada i nędza są na ich drogach,
droga pokoju jest im nie znana,
bojaźni Bożej nie ma przed ich oczami (Rz 3, 10–18).

ST: Kierownikowi chóru. Dawidowy. Mówi głupi w swoim sercu: Nie ma Boga. Oni są zepsuci, ohydne rzeczy popełniają, nikt nie czyni dobrze. Pan spogląda z nieba na synów ludzkich, badając, czy jest wśród nich rozumny, który szukałby Boga. Wszyscy razem zblądzili, stali się nikczemni: nie ma takiego, co dobrze czyni, nie ma ani jednego (Ps 14, 1–3),

Bo w ustach ich nie ma szczerości, ich serce knuje zasadzki, ich gardło jest groblem otwartym, a językiem mówią pochlebstwa (Ps 5, 10),

Ostre jak u węża ich języki, a jad żmijowy pod ich wargami (Ps 140, 4),

Usta jego pełne przekleństwa, zdrady i podstęp, na jego języku udreka i złośliwość (Ps 10, 7),

Bo krwią splamione są wasze dłonie, a palce wasze – zbrodnią. Wasze wargi wypowiadają kłamstwa, a przewrotności szepce wasz język” (Iz 59, 3),

Nieprawość mówi do bezbożnika w głębi jego serca; bojaźni Boga nie ma przed jego oczyma (Ps 36, 2).

Odwołania do Starego Testamentu pokazują odbiorcy, jak słowa proroków wypełniają się w odniesieniu do Jezusa Chrystusa, są realizacją boskiego planu wobec tej centralnej postaci Nowego Testamentu, „w której wypełniają się Prawo i prorocy”, mają tu zatem charakter typiczny.

⁴¹ Podobny zabieg zostaje zastosowany w piętnastym rozdziale tegoż *Listu* (8–15), w którym Autor przypomina o obietnicy danej narodowi wybranemu i radości płynącej z jej wypełnienia, wykorzystując w tym celu cytaty z *Psalmów* – osiemnastego i sto siedemnastego, trzydziestego drugiego rozdziału *Księgi Powtórzonego Prawa* oraz jedenastego rozdziału *Księgi Izajasza*.

Cytaty okazują się zawsze interpretacją źródeł. Apostoł nie tylko przytacza cudze słowa, lecz także ustosunkowuje się do nich, często przeprowadzając ich egzegezę. Ma świadomość, że argumentując swoją naukę tekstami z Pism, zyskuje poparcie i uznanie czytelników, a co się z tym wiąże – łatwiej może do nich dotrzeć. Otrzymuje też dodatkową płaszczyznę porozumienia ze swoimi odbiorcami.

Wykorzystywanie Starego Testamentu to także świadomy zabieg o charakterze perswazyjnym. Odwoływanie się do autorytetu, który był powszechnie znany i uznawany, wpływało na oddziaływanie przekazu apostołskiego na odbiorców. Jest to zjawisko typowe dla literatury religijnej, określane mianem *loci theologici*⁴².

Korzystanie z autorytetu to także, bardziej lub mniej świadome, wzorowanie się na sposobie pisania starotestamentowych twórców, ich sposobie widzenia świata i wykorzystywanych środkach argumentacji. Również i św. Paweł podlega tym procesom i badacze wskazują na podobieństwa jego tekstów do źródeł, które odnajdujemy w przytoczeniach.

Współczesnego odbiorcę zaskakuje bogactwo przytoczeń oraz różnorodność sposobów umieszczania ich w tekście własnym przez św. Pawła oraz łatwość, z jaką Apostoł potrafi wprowadzać w tok wypowiedzi fragmenty tekstów powstałe wiele lat wcześniej. Zachowanie jedności kompozycyjnej było możliwe dzięki różnorodnym elementom łączącym treść korespondencji z wprowadzanymi wypowiedziami innych osób.

To wszystko powoduje, że listy apostołskie stanowią niepowtarzalny gatunek biblijny o intertekstualnym charakterze. Ta niejednolitość gatunkowa ukaże się w całej pełni, jeśli dodamy, że oprócz cytatów ze Starego Testamentu, w *Listach* umieszczone zostały modlitwy, hymny, kazania czy wyznania wiary.

Przeprowadzone analizy pozwalają na stwierdzenie, że przytoczenia fragmentów ze Starego Testamentu, które odnajdujemy na kartach nowotestamentowej epistolografii Apostoła Narodów, stanowią jeden z elementów (dominant kompozycyjnych) wpływających na kształt całej epistolografii. Jest to jedna z cech stylowych tego biblijnego gatunku i zostaje ona zachowana we wszystkich tłumaczeniach.

⁴² Por. M. Korolko, *O prozie „Kazań sejmowych” Piotra Skargi*, Warszawa 1971.

*Katarzyna Motyl***ABOUT SOME KIND OF QUOTATIONS IN APOSTLE'S LETTERS OF PAUL****(Summary)**

The character of the Apostle's Letters is very complex as apart from the author's words. There are also quotations from The Old Testament. In my article I would like to present how those quotations function in Apostle's Letters of Paul. I am particularly interested in ways of introducing them and also how they function in the text – they are to deepen and to make understanding of religious content easier. They are also an element which distinguish them from other Letters in the New Testament, forming in that way one of points which influences and have a big impact on the shape of the whole epistolography. This is one of the most important feature of this bible style.